

”Den danske Bog” endnu engang (ca. 1840 - 1916)

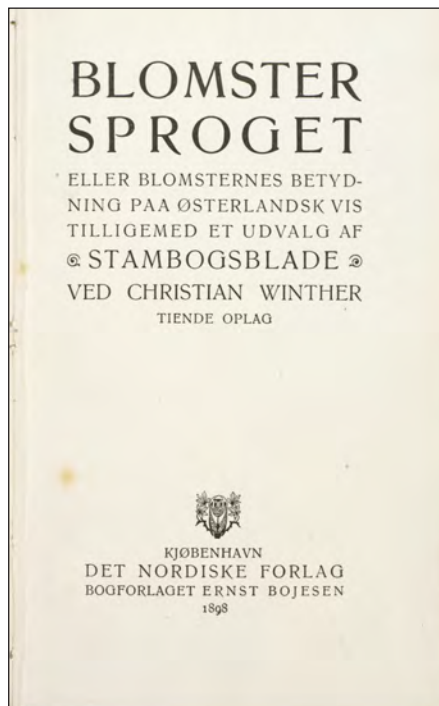
af fbv. seniorforsker Harald Ilsoe

1. Det foregående afsnit (årg. 21 nr. 2 juni 2008) blev ramt af et par uheld. Dels gik der i forbindelse med en korrekturtilføjelse kludder i omtalen af de danske Robinson-udgaver, som må berigtiges,¹ dels havde en eller anden rystet på hånden, så gengivelsen af to titelblade til *Tilskueren* s. 20 blev mislykket. Hensigten var at vise, hvordan

Ernst Bojesen lavede op på dette tidsskrift, da han overtog udgivelsen, bl.a. ved at give det en fastere layout. Det vil en ny gengivelse forhåbentlig bedre godtgøre, se fig. 1. Titellayoutens grundprincip, ordene skrevet med store bogstaver og arrangeret i blokke med lige store linier, findes anvendt i flere af de bøger, som Bojesen udgav sidst i 1890'erne. Endnu et eksempel er en lille bog om *Blomstersproget*, oprindeligt redigeret af Christian Winther, som han udsendte i 10. udgave 1898 og lod trykke af Kihls Bogtrykkeri, se fig. 2. Den er forsynet med blomstervignetter og -rammer af Gerhard Heilmann, der tilsvarende havde fået til opgave at tegne friser og vignetter til *Tilskueren*.

Fig. 1-2. To titelblade i Ernst Bojesens layout 1897-98.

2.

Smagsdommere er gode at have, når man som amatør søger vejledning, og den finder man i rigt mål i Lauritz Niensens storværk om *Den danske Bog*. Vel endda i lidt for rigeligt mål. Som hele sin generation af bogkyndige stod han under indflydelse af F. Henriksen, stifteren af Foreningen for Boghaandværk og kendt for sin kritiske artikel om "Vore Bøgers Udstyrelse", som dec. 1884 blev trykt i *Politiken*. Artiklen satte gang i et generationsopgør og fik blandt mange gode virkninger også til følge, at det i toneangivende kredse blev gængs at se ned på 1800-tallets bogfremstilling. Dette fremgår også af Niensens skildring af tiden ca. 1830-80 som en nedgangsperiode, hvor den begyndende industrialisering, "Nedgang i Smagen" og "Stilforvirring" bidrog til at forsimple bøgernes udseende. Det er en dom, som der kan gives gode argumenter for, men alligevel ikke er helt rimelig, da den generelt har medført en undertrykkelse af den omstændighed, at der fra ca. 1840 og 50-60 år frem rådede en festligt stemt dekorationsglæde, der udgør et væsentligt karakteristikum for perioden, hvad enten man bryder sig om den eller ej. Nielsen brød sig ikke om den, lige så lidt som han yndede barokkens ornamentale pragt, og han var tilbøjelig til hellere at spille smagsdommerens rolle end historikerens ved f.eks. at bruge flere sider på nedsættende omtale af bøger, som han fandt stilløse og grimme. Det har simpelthen faldet ham svært at acceptere, at stil og smag er omskiftelige størrelser. Var han ikke lovlig meget af en pedantisk skolemester, når han kunne

finde på at fremdrage en bog alene for at fastslå: "For en nutidig Betragtning fortjener denne Bog... ikke den Ros for vellykket Udstyrelse, som den fik ved sin Fremkomst".²

3.

Idet følgende er det hensigten at supplere Nielsen med særligt henblik på bøgernes dekorerings og illustrerings i sidste halvdel af 1800-tallet og lidt ind i 1900-tallet.

Deres *ydre* blev i stigende grad gjort indbydende med illustrationer på omslagene, der til at begynde med var udført i træsnit eller litografi, mere sjældent i stålstik. Fra 1860'erne kan de være udstyret med en farve eller to. jvf. fig. 3, og efterhånden vandt flerfarvede omslag indpas i 1870-80'erne, men de gjaldt fortrinsvis børne billedbøgerne, og det var først fra omkring 1908, da John Martins Forlag begyndte at udsende sine billigbogsserier, at omslaget i farver slog igennem. Dertil blev det som bekendt almindeligt fra ca. 1850, at forlagene udbød bøgerne indbundet i dekorerede shirtingsbind, de såkaldte komponerede bind, der var udsmykket med forgyldte graveringer og som med tiden yderligere blev udstyret med dekorationer i farver. Fra 1880'erne blev der også gjort mere ud af forsatspapiret (overhovedet ikke omtalt af Nielsen). Det bestod længe hovedsagelig af blankt papir, men blev nu i voksende omfang erstattet af papir med fine mønstre. Fra sidst i 1890'erne kom det så meget i fokus, at der reklameredes med forsætter tegnede af kendte kunstnere som Hans Tegner, Gerhard Heilmann og Th. Bindesbøll.³

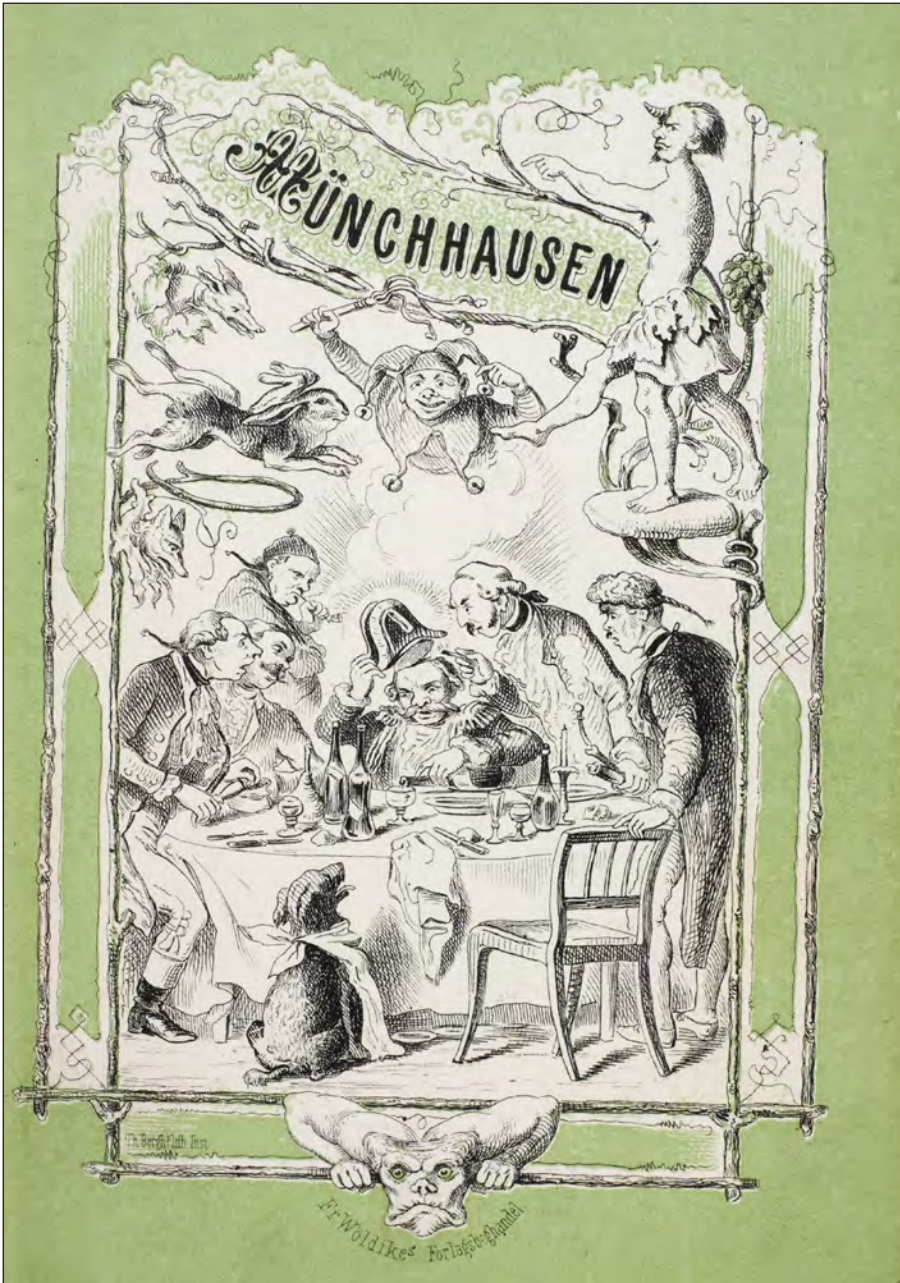

Fig. 3. Litograferet omslag fra Th. Berghs lithografiske Institut til Baron Münchhausens vidunderlige Reiser og Eventyr, Fr. Woldikes Forlag 1861. Rammen er i grøn farve, tegningen usigneret.

Hvad bøgerens *indre* angik, tilrettelæggelsen af bogens indhold, var der flere muligheder, når der ønskedes gjort noget ekstra ud af en bog. Der kunne forrest indsættes et titelbillede eller billedtitelblad, hvis forekomst findes belyst i en tidligere artikel. Denne skik kulminerede tilsyneladende i årene ca. 1875-85, om man ikke vil trække den øvre grænse ved 1890, men gik af brug i 1890'erne, så det nærmest virker gammeldags, når Ernst Bojesens Forlag 1903 lod Karl Larsens *Seksten Aar* være forsynet "Med Titelbillede af Frants Henningsen".⁴ Yderligere kunne teksten omgærdes med stregrammer, de enkelte kapitler eller hovedafsnit kunne indledes med dekorative friser, eventuelt tilsvarende afsluttes med vignetter, og det første bogstav i ordet, hvormed de enkelte afsnit blev begyndt, initialbogstavet, kunne ornamenteres, i opulente tilfælde udformes som en billedinitial.

Ret almindelige var *stregrammerne*, som Nielsen lidt modvilligt indrømmede kunne tage sig ganske godt ud, "naar de er anbragt rigtigt og staar til den anvendte Sats" (s. 184). Han rubricerede dem iøvrigt som en skik, der rådede fra 1840'erne, hvad der andetsteds har ført til et villedende udsagn om, at de især forekom i 1840'erne.⁵ Mere præcist formuleret blev de anvendt fra senest 1840, kulminerede i hyppighed ca. 1870-90 og ebbede ud i 1890'erne. Af tidlige eksempler kan anføres H.P. Holsts *Fire Romanzer* fra 1840, sammes rejseerindringer *Ude og hjemme* fra 1843 og Heibergs *Nye Digte* fra 1841 (afb. Nielsen s. 176). De er med rammer i enkelt streg, mens siderne i Wessels *Værker*, 1848, er omgivet af en

ramme bestående af to streger, således som det navnlig blev foretrukket i bøger i kvart eller stort oktavformat, som f. eks. senere i Fabricius' *Danmarks historie* og Erslevs *Den danske Stat* 1854-57, Chr. Winthers *Træsnit*, 1871, Holbergs *Peder Paars*, 1878, og Blichers *E Bindstovm*, 1882. Fra 1860'erne og fremefter blev rammerne i særlige tilfælde trykt i farve. For blot at nævne nogle få eksempler er de blå i Frølichs *Hvorledes Dagen gaaer for lille Lise*, 1863, Thor Langes *Fra fremmede Lande*, 1876, Drachmanns *Sange ved Havet*, 1877, og M. Goldschmidts *Smaa Skildringer*, 1887, mens de er røde i H. C. Andersens *Femten Eventyr og Historier*, 1869, *Maanederne i Digt og Billeder* ved Carl Andersen og F. Hendriksen, 1878, Goethes *Faust*, 1881, Longfellows *Den gyldne Legende* i 2. oplag 1882 (se fig. 4) og J.V. von Scheffels *Trompeteren fra Säk-kingen*, 1887.

Fra 1890'erne er stregrammer kun påtruffet i ganske få bøger. Med bibliofilt præg er den smukke udgave i stort format af Einar Christiansens *Mine Sange*, G. Paullis Kunstanstalt 1896 (med illustrationer af Carl Thomsen og dobbelte stregrammer i rødt) og Andreas Dolleris' bog om *Johannes Ewald*, 1900 (med illustrationer af forskellige kunstnere og dobbelte stregrammer i sort). Sidstnævnte udkom hos Gyldendal og er i det foreliggende eksemplar udtrykkeligt betegnet som 'Bibliofil-Udgave' (nr. 9 af et oplag på 200). Betegnelsen, der fortrinsvis findes anvendt om illustrerede bøger trykt på godt eller fint papir, stammer fra 1890'erne, hvor forlagene begyndte at fremstille små ekstraoplag på ja-

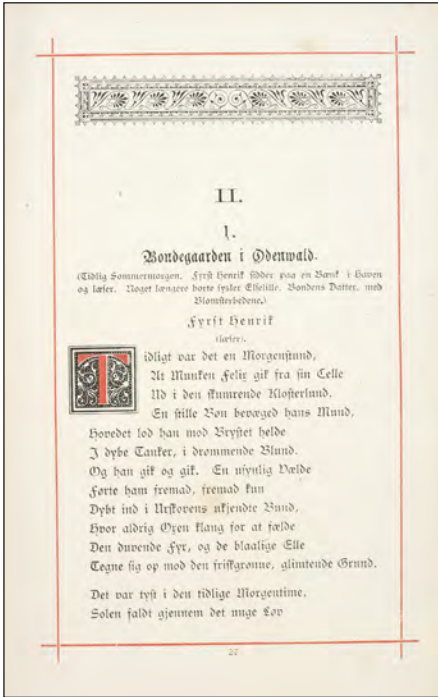

Fig. 4. Side i H.W. Longfellow: Den gyldne Legende. I fri Efterligning ved Thor Lange, 2. Oplag, Gyldendal 1882.

pansk papir og tilbyde alternative bind i ekstraordinært udstyr. Den lanceredes 1897 af Ernst Bojesen om hele oplaget af den af Frants Henningsen illustrerede udgave af Rists *En Rekrut fra fire og treds*, mens man på det Schubothske Forlag forsøgte sig med benævnelsen 'Mæce-nat-Eksemplar', som dog vist hurtigt blev opgivet.⁶

Karakteristisk for anvendelsen af stregrammelayouten er, at rammerne er anvendt hele bogen igennem, indbefattet titelblade og indholdsfortegnelser. Blandt et halvthundrede eksempler er der ikke fundet mere end et enkelt på, at rammen er udeladt på titelbladet.⁷

Den gyldne Legende er et godt

eksempel på en bog fra 1880'erne, som skulle være fin uden at være, hvad man kaldte et pragtværk. Som det ses på fig. 4 er der foruden en stregramme i rødt anvendt støbte friser i en slags renæssanceornamentik og ornamenterede *initialbogstaver*, hvor bogstaverne står i rødt på sort. Bogen er trykt af Nielsen & Lydiche, som har anvendt de samme farvede initialer til ovennævnte *Faust* og antologien *Nyere dansk Lyrik illustreret af danske Forfattere*, J.C. Stochholms Forlag 1883. Dog var Stochholms bog flottere anlagt og i overensstemmelse hermed er initialerne piftet op med yderligere et gitterværk af ornamentik. Nært beslægtet med *Den gyldne Legende* er *Trompeteren fra Säkkingen* med friser og røde initial-bogstaver, men denne er trykt af Triers Bogtrykkeri. De fleste af datidens bogtrykkerier rådede over et passende udvalg af dekorationsmateriale, så de kunne tilgodese forlæggernes ønsker. Navnlig hvad de støbte friser angår, kan der sammensættes et helt album af klicheer, som de havde på lager, men det er misvisende, når Nielsen lader forstå (s. 227), at de var typiske for perioden før ca. 1880. Stikprøver viser, at de var på mode i en halv snes år fra ca. 1878 og fremefter uden iøvrigt at dominere. Før 1878 forekom de kun sporadisk.⁸

4.

En del af ornamentikken var importeret fra tyske skriftstøberier. Noget helt andet og af betydelig større interesse er de friser og billed-initialer, som danske kunstnere fik til opgave at tegne til et mindre antal bøger og værker.

Fig. 5-6.
 Kapitelbegyndelser
 med billedinitialer
 (vignetinitialer)
 i Otto Vaupell:
 Den danske
 Hærs Historie
 I-II, Gyldendal
 1872-79. Tegner
 er ikke angivet.

Billedinitialerne er de mest tidsbundne, og oprindelig udførte i træsnit skal deres fremkomst ved midten af 1800-tallet ses i sammenhæng med træsnittets midlertidige opblomstring kort før midten af 1800-tallet, indtil det ca. 1885 blev ofret til fordel for gengivelser ad fotomekanisk vej. Grundformen var et stort bogstav garneret med en figurtegnning, som der findes fine eksempler på fra Adolph Kittendorffs hånd i *Felttogene*, Fabricius' *Danmarkshistorie* og Erslevs *Den danske Stat* fra 1850'erne. Men allerede i sidstnævnte værk udartede de nogle gange fra at være udsmykkede forbogstaver til at være hele små billeder ud for teksten, hvori der blot var klasket det tilfældigt fornødne bogstav.⁹

Lidt senere kunne disse bille-

der vokse til noget i retning af friser, som rakte langt ind over kapitlets begyndelse, eller de blev udformet som store randtegninger til venstre for teksten, der nåede ned til bunden af siden. I så fald blev de i datiden som oftest benævnt tegninger eller vignetter, evt. randvignetter, hvor *vignetinitialer* havde været en mere præcis betegnelse. Da Gyldendal 1872-79 udgav Otto Vaupells *Den danske Hærs Historie*, blev værket usædvanlig flot udstyret med bl. a. 34 billeder i farvetryk og billedinitialer i træsnit skåret af H.P. Hansen og F. Hendriksen, men uden tilkendegivelse af tegneren. Nogle af disse initialer er friseagtige vignetter (se fig. 5-6), og det samme er tilfældet i bogens maritime sidestykke, J.C. Tuxens rigt

Fig. 7-8. Overst kapitelbegyndelse med billedinitial (vignetinitial) i J.C. Tuxen: Den danske og norske Sømagt, Philipsens Forlag 1875, tegnet af Anker Lund eller Chr. Blache. Nederst kapitelbegyndelse i J. Davidsen: Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn, Gyldendal 1880, med billedinitial (vignetinitial) tegnet af Knud Gamborg.

Fra vore Fædres Tid, Gyldendal 1880-84, hvor Knud Gamborg har udformet en del af sine mange tegninger som billed- eller vignetinitialer (fig. 8). Det samme har Carl Thomsen gjort ved illustrationen af Blichers *E Bindstov*, Reitzel 1882.

Vignetinitialer er det også blevet til i Holger Drachmanns *I Storm og Stille*, Philipsens Forlag 1875, som han selv har illustreret, i Erik Bøghs humoristiske *Jonas Tværmoses Ærgrelser*, Gyldendal 1875, formentlig ligeledes tegnet af forfatteren selv, i Edvard Brandes' *Danske Skuespilkunst*, Philipsens Forlag 1880, hvor hvert af bogens femten kapitler indledes af en tegning af Carl Thomsen,

illustrerede værk om *Den danske og norske Sømagt*, Philipsens Forlag 1875, hvor vignetinitialerne ifølge de spredt forekommende signaturer er skåret i træ af F. Hendriksen efter tegninger af Anker Lund og Chr. Blache (fig. 7).

Ligeledes kan anføres J. Davidsens kulturhistoriske skildringer *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn I-II* og

der som oftest rummer kapitlets første bogstav, i Johannes Helms *Soldaterliv*, Reitzel 1883, med vignetinitialer tegnet af Frants Henningsen, og i Chr. Bredsdorffs *Paa Feltvod*, Andr. Schous Forlag 1889, med illustrationer og initialer tegnet af Alfred Schmidt. Fra Bøghs bog afbildes som fig. 9 et af de forholds-

Fig. 9. Tekst med billedinitial (vignetinitial) i Erik Bøgh: Jonas Tvermoses Ærgrelser I-II, Gyldendal 1875, rimeligvis tegnet af Erik Bøgh selv, der som ung havde ernæret sig som kunstmaler.

umer Fire var en jævn simpel Kone, som upaatvivlelig vilde have opnaaet det for Husmødre og Landsfædre ideale Resultat: slet ikke at give Anledning til Omtale, hvis hun ikke uheldigvis havde været i Besiddelse af en forfærdelig Dyd.

Hun var renlig.

Madam Dinessen — hun var nemlig af den gamle Skole og vilde ikke vide af nogen Frue-titel at sige — var en fuldstændig Modsætning til Frøken Munk. Mens Frøkenen altid var pyntet, altid havde Huset i Orden og aldrig syntes at have Noget at bestille, udmærkede Madamen sig ved aldrig at være

vis sjældne tilfælde, hvor initialbogstavet har en regulær funktion i tegningen, her et N der er identisk med en trappestige og et kisteskaft!

Nielsen har, hvad denne illustrationsform angår, holdt kikkerten for det blinde øje, for det er helt misforstået, når han om Henningsens billedinitialer i *Soldaterliv* påstår (s. 260), at de “er paavirket af Kittendorffs gamle Initialarrangementer i Felttogene”. Nej, de slutter sig til den her skitserede udvikling og har ikke Kittendorffs, men Bøghs, Gamborgs eller Carl Thomsens bidrag til genren som nærmeste forudsætning.¹⁰

Også en bemærkning af F. Hendriksen kan der være grund til at kommentere. Der findes masser af billed- og vignetinitialer i de samtidige almanacker og billedblade, både i Hendriksens eget lødige og rigt illustrerede ugeblad *Ude og Hjemme* (1877-84) og i dets mere populære sidestykke *Familievennen*, udgivet af N.C. Roms Forlagsforretning med undertitlen “Underholdende Billedblad for Hjemmet”. Når Hendriksen i sin artikel om bogudstyret ankede over, at initialerne i *Soldaterliv* af og til var lidt tankeløst placerede”, er indvendingen velmotiveret, men på

Femte Aargang. — Nr. 244.

Søndagen den 4. Juni 1882.

Abonnement modtages i alle Nordens Bogladre og Postkontorer. Prisen er overalt 3 Kr. 75 Øre Kvartalet, Postafgiften iberegnet.

EN KONFIRMAND.

Af Arne Vendt.

indene udenfor tænkte paa Foraar. Solen brændte de søndagsklædte Folk i Gaderne gennem Vintertøjet, men om Hjørnerne fór en fejende Martsvind, der bed i Næsen og trak en tynd Is-skorpe over Vandpytterne paa Skyggesiden. Gaarsdagens Søl var som blæst bort. Byen saa' ud, som om den havde taget Rent paa i Anledning af Søndagen, man mærkede endnu den kolde Friskhed efter Morgentoiellet.

I Kirken var der propfuldt. En tung, kvalm Luft hang over Forsamlingen, steg op fra Varmerørene og dampede gennem Klæderne, blandende sig med Uddunstningerne fra de mange Mennesker. Gjennem de tildækkede Vinduer sivede et dæmpet, grønligt Lys; kun hist og her stjal Foraarsolen sig igjennem i en skarp Straale, der gjorde Alterlysens Flammer rødgule og sendte en skinnende Støvstribe paa Skraa gennem Rummet.

Alle Stolestader og Pulpiturer vare fyldte, Folk trængte sig sammen i Sidegangene Hoved ved Hoved og rakte Hals for at faa et Glimt af den hellige Handling at se. Der var Forældre og Slægtninge i Stolene langs Midterskibet bagved de Unges Skare, der var Bekjendte og Venner og Venners Venner og Nysgjerrige af alle Slags. Det var en Glædesdag i Kirken — Konfirmationsdag.

Ceremonien nærmede sig sin Slutning. Den var begyndt Klokken Ni med Højmessestjeningen, saa havde Pastor Skou talt til Konfirmanderne, og nu henad To havde de halvandet Hundrede unge Sjele gjort Rede for deres Kristendomskundskab i lige saa mange ubørlige Svar paa Præstens højt udtalte og smukt formulerede Spørgsmaal.

Det havde været en langvarig og trættende Proces. Træthed og Slaphed havde listet sig over disse unge Ansigter, som Morgenens højtidelige Indtrædelse i Kirken og den stemmende Prædiken havde præget med en vis løftet Uro, der steg, alt som Examinationsøjeblikket nærmede sig.

Selv Pastor Skou var træt, over al Maade træt, da han havde naaet den Sidste i Drengenes Række. Hans sygelige Legem taalte ikke de mange

Fig. 10. Tegningen med det næsten skjulte initialbogstav er i Ude og Hjemme's indholdsfortegnelse rubriceret blandt anonymt tegnede "Vignetter og mindre Billeder".

den anden side: Just på dette punkt var han ikke selv pletfri. Selsamme skavank finder man flere eksempler på i hans eget blad, bl.a. er et initialbogstav på forsiden af nr. 280 (11. febr. 1883) placeret alt for langt fra ordet, som det er forbogstav til, og et virkelig slemt tilfælde foreligger i nr. 244 (4. juni 1882), hvor initialbogstavet ikke blot står urimeligt langt fra de efterfølgende bogstaver, men er så begravet i randvignettens krimskrams, at man har svært ved at hitte ud af, hvilket bogstav der egentlig er tale om, se selv på fig. 10.

På illustrationen fra *Ude og Hjemme* ses også, hvordan teksten er sat som "fritekst" med indrykninger, som går i siksak for at slutte op om tegningen. Det er et godt eksempel på en manér, som ikke blot forekom i forbindelse med initialudsmykningen, men også kunne gælde billedlayouten i øvrigt. Det synes i ikke få tilfælde at have været et bevidst illustrationsprincip, at en illustratør tegnede nogle af sine billeder med bugtede eller uregelmæssige konturer, som det så var meningen, at teksten på dekorativ vis skulle føje sig efter. Uden at uddybe dette nærmere henvises til gode eksempler i de nysnævnte bøger af J. Davidsen, i den af Hans Tegner illustrerede jubilæumsudgave af Holbergs *Comoedier*, Ernst Bojesens Forlag 1883-88 (ny udgave 1896) og i flere bøger illustreret af Louis Moe begyndende med hans debutarbejde som bogillustrator, *Tvermose Thyregods Oldmoders Fortælling om Nordens Guder*, samme forlag 1890. Helt suverænt er arrangementerne håndteret i *De tre Musketerer*, A. Christiansens Kunstforlag 1896, med Maurice Leloirs

mange herlige illustrationer, men det må have været med forbillede i en fransk udgave. En lignende billedlayout overført fra en tysk bog 1899 bliver omtalt sidst i artiklen.

Fra 1902 vises som fig. 11 en illustration af Louis Moe, som udgør et ekstremt, men ikke enestående eksempel på, at et billede er tegnet sådan, at det uden skånsel deler teksten over diagonalt.¹¹ Med til spillet hørte, at et billede udmærket kunne rage ud over tekstklummens mål, hvad Louis Moe heller ikke har forsømt at gøre. Det er dog ikke alene derfor, hans illustrering af Karl Gjellerups *Konvolutten* fra 1897 skal omtales, men også fordi han i denne bog i det "Schubothenske Miniatur-Bibliotek" har fået lov til at boltre sig med nogle finurlige påfund, givetvis i tæt samarbejde med forlaget og bogtrykker Thiele. Et af dem er anbringelsen af en vignette på den tomme slutside af bogens enkelte afsnit i forskellige positioner (s. 56 nederst til højre, s. 86 øverst til venstre, s. 114 øverst til højre, s. 128 midt på siden). Et andet er, at Moe som et allegorisk akkompagnement har dekoreret nogle af siderne med aparte troldeskabninger, som lejlighedsvis er anbragt i ydermargin, hvor de frækt rager op over eller ned under klummen, jvf. fig. 12. Der er noget humorfyldt uregerligt over disse og andre af bogens barokke illustrationer, der siger mere om Moes kunstneriske gemyt end hans halvkedelige tegninger til *Peder Paars*, som Nielsen har valgt at vise en prøve på (Nielsen s. 274). Beslægtet med *Konvolutten* er Moes illustrering af Gustav Wiedes *To Kroner og Halvtreds og andre*

og der strømmede et Lyshav fra dem ud over Stuen. De to smaa Dreng og den lille Pige stod ganske stille og stirrede med store Øjne derpaa, — aldrig havde de set en saadan Dejlighed.

»I Jesu Navn, saa er vi færdige!« sagde Mo'er Gunnild højt og klart. »Sæt Jer ned, bitte Børn, og lad os synge en Julesalme kjønt med hverandre!«

»Saa er vi fær-

dige!« lod i det Samme som et Ekko oppe paa Bakken.

»Styrt nu, mit Bjærg! Stæng for

dem dernede, knus dem og slaa dem med Angst og med Død, saa de glemmer at jage

L. Buddé: Julefortællinger — 2 Samling

kede som et Udtraabstegn efter en Sætning. Det var jo den Gang noget ganske usædvanligt, at Damer røg. Chansonette havde bragt denne Færdighed med fra Polen og forstod at benytte den til sin Fordel. Da hele hendes Personlighed virkede stimulerende paa min Phantasi, lod jeg denne spille paa sin Vis, der ganske vist ikke var en Digters, men maaske dog for Curiositetens Skyld fortjener at optegnes.

Meget sensitiv, næsten abnorm liggende Skrifretning, Bogstaverne i hvert Ord tiltagende i Størrelse paa barnlig aabenhjertig Maade. Intet kantet, overalt bløde Curver, mange unyttige phantastiske Streger og allehaande lunefulde og kokette Snørkler. Ogsaa allerkjæreste smaa Egoismesløifer tænker jeg mig, alle forklædte som Zirater. Intet Steds faste Grundstreger, endsige Koller, altsammen flagrende, let og luftigt, ja man kunde sige alfeagtigt, hvis ikke hist og her noget »deiget« erindrede om Mate-

Fig. 11-12. Særprægede illustrationer af Louis Moe. Til venstre i L. Buddé: Julefortællinger II, Ernst Bojesens Forlag 1902, til højre i Karl Gjellerup: Konvolutten, Schubothe 1897.

Skærmysdler i samme serie 1901. Andre samtidige sidestykker er det svært at få øje på, og man skal vel helt frem til Arne Ungermann for at finde en illustratør med en lignende krøllet fantasi.

5.

Ligesom stregrammerne og de støbte friser gik de store billedinitialer af mode i 1890erne. Blandt en af de formentlig sidste bøger i denne tradition er maleren A. Riis Carstensen's livs- og rejseskildringer *Over viden Strand*, Gad 1897, hvor de af forfatteren tegnede vignetinitialer er skåret efter en mere moderne læst. Som

et malplaceret tilbagefald opleves det, at Ernst Bojesen 1902 har ladet en massiv vignetinitial indlede Poul Heegaards *Populær Astronomi*.

Noget længere blev der derimod fremstillet specielt *tegnede friser* til udsmykning af enkelte bøger, værker og periodica, de være sig rent dekorative eller med naturalistiske eller symbolske billedmotiver. I de foregående artikler er der bl.a. vist prøver fra Kittendorff og Aagaards værksted i 1850erne og eksempler på de festlige friser, som Gerhard Heilmann 1897 tegnede til *Tilskueren*, da dette tidsskrift gik over til Ernst Bojesens Forlag. Samtidig var Heilmann

leverandør af friser til det af Gylden-
dal udgivne ugeblad *Hver 8. Dag*, som i
variation ikke står meget tilbage for dem
i *Tilskueren*. I kvartalsårgangen okt.-dec.
1897 (208 s.) er optalt 9 forskellige friser.

Af andre periodica kan næv-
nes *Teatret*, som udkom på forskellige
forlag 1901ff og i sine første 7-8 år var
udstyret med store kraftige friser tegnet
af Erik Struckmann. Et komposition
omkring et ovalt fotografi var i stående
brug til artikler om enkelte skuespillere,
mens teaterkoryfæer som Shakespeare,
Holberg, Wagner og Bjørnson hver fik
tildelt sin individuelt tegnede frise, når
det gjaldt artikler om opførelsen af et
af deres dramatiske arbejder.¹² Wagner-
frisen vises som fig. 13.

Blandt kunstnere af den
ældre generation tegnede Hans Nikolaj
Hansen f.eks. historiske friser til P.
Hansens overdådigt udstyrede *Illustreret
dansk Litteraturhistorie* i to bind, Phi-
lipsens Forlag 18(82-)86, og friser plus
vignetter til både Wm. Carstensen og
O. Lützens bog om *Tordenskjold*, Ernst
Bojesens Forlag 1887, og Schuboths
firebindsudgave af *1001 Nat*, 1895-96.
For Philipsens Forlag tegnede Hans
Tegner blandt meget andet 1890 friser
og vignetter til P. Mariagers *Dronningen
af Kyrene*, og på Schuboths forlag kom
også 1898 Wessels *Udvalgte Skrifter* med
illustrationer og friseornamenter tegnet
af Louis Moe.

Fra midten af 1890erne var
det især Ernst Bojesen, der som forlæg-
ger var opsat på frisepynt. Symptomatisk
har han på første side af sin forlags-
katalog fra 1901 fået anbragt en frise
tegnat af Fritz Kraul, hvori indgår hans

forlagsmærke, en stiliseret ugle. Navnlig
Hans Tegner var leverandør af friser
og andre illustrationer til store værker
som *Danmarks Riges Historie*, 1896ff,
Julius Martensens tekstkritiske udgave af
Holbergs *Komedier*, 1897ff, og den såkald-
te verdensudgave af H.C. Andersens
Eventyr, (1899-)1901. Rasmus Christi-
ansen tegnede friser til *Landmandsbogen*,
1891-95, mens Suzette Holten (søster
til Joakim og Niels Skovgaard) leverede
friser til storværket *Vort Hjem*, (1898)-
1903, og Harald Slott-Møller til Ch.A.
Beens *Danmarks Malerkunst* I-II, 1902-
03. I serien "Nordisk Bibliotek" finder
man bl.a. friser af Oscar Bojesen i
Thomas P. Krags *Jon Graff*, 1903, og selv
bind i billigbogsserien "Frem" gav Ernst
Bojesen flere gange et kunstnerisk løft
ved at udstyre dem med frisetegninger.
Oscar Bojesen – Ernst Bojesens søn
– var også mester for frisemalerierne
i Sudermanns *Paa Skjæggesiden*, "Frem"
1904, og Knud og Alfred Larsen lod
han komponere friser til store tospaltede
værker som *Danmarks Folk*, *Danmarks
Land* og *Danmarks Natur*, 1898-1901,
hvad der naturligvis blev reklameret
med i undertitlerne ("Med Friser..."
etc). I *Danmarks Natur* har Alfred Larsen
f.eks. har benyttet det fra jugendstilen
velkendte åkandemotiv til frisen, der
afbildes som fig. 14.¹³

På Gylden-
dal udkom i 1890-
erne ikke få illustrerede bøger, især
skildringer fra fremmede lande, men her
synes frisetegninger ikke at have nydt
helt så stor bevågenhed. Dog er f.eks.
nogle af Viggo Jastraus illustrationer
i Vilhelm Østergaards *Danske Sagn og
Historier* I-II, Gylden-
dal 1892-93, ud-

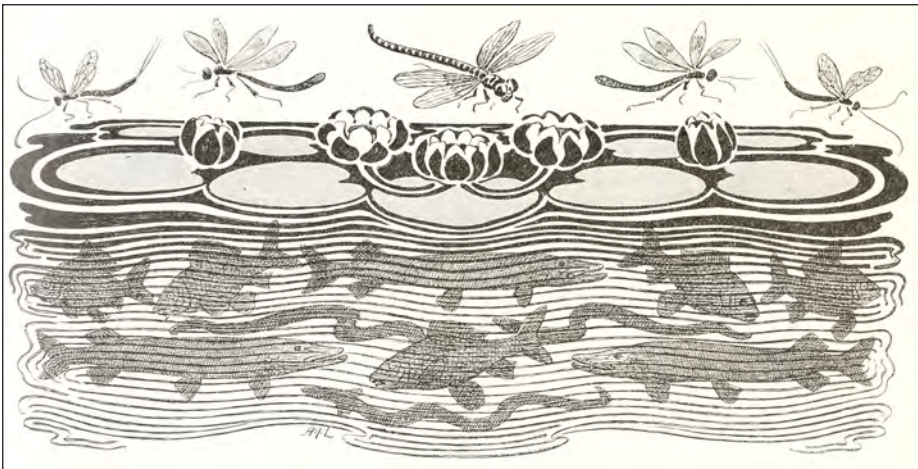

Fig. 13-14. Øverst frise af Erich Struckmann til omtale af en Wagner-opførelse i Teatret II, 1902-03. Nederst frise af Alfred Larsen i Danmarks Natur, "Frem" 18(98-)99, til begyndelsen af et afsnit om "Vore Vande og deres Beboere".

formet som friser (og vignetinitialer), og i "Gyldendals Bibliothek", Gyldendals svar på "Frem", har et par bøger i stort format fået tildelt banale blomsterfriser signeret KL (Knud Larsen) og FM (ikke identificeret). Således 1899 Paludan-Müllers *Fire Digte* og det følgende år Fru

Gyllembourgs *Fortællinger* og Ingemanns *Landsbybørnene*. Friserne i den af Rasmus Christiansen illustrerede udgave af Holsts *Den lille Hornblæser*, Gyldendals Bibliothek 1902, er ikke nye. Bogen er et optryk af Reitzels udgave fra 1894.

Omkring 1905 synes friserens

glanstid udløbet, men de gik ikke helt ud af repertoire. F.eks. udgav et forlag, som kaldte sig Dansk Forlagsbureau, 1907 Sacher-Masochs ikke uberygtede *Venus i Pels* i ganske net udstyr med illustrationer og friser af Th. Iversen.¹⁴ På J.L. Lybeckers Forlag fik Knud Fabricius' bog om *Griffenfeld* 1910 friser og vignetter tegnet i barokstil og Johannes Ewalds *Levnet og Meninger* 1911 ditto i rokokostil, begge af Gerhard Heilmann, og 1916 lod Gyldendal nordmanden Brynjulf Larsson tegne sært forvredne dyrefriser til en jubilæumsudgave af Ibsens *Brand*. En anden historie er, at John Martins Forlag fra omkring 1920 begyndte at udstyre sine bøger med friser og vignetter i sirlig ornamentik tegnet af Poul Sæbye.

6.

Tilbage står at omtale en disposition, som gik ud på at dekorere en bog med vignettegninger på blade, der markerede et nyt afsnit eller kapitel i bogen. Sådanne blade med trykt angivelse af skift i indholdet var ikke en ny opfindelse, men det var ikke almindeligt at dekorere dem. Blandt få undtagelser var Carl Andersens og F. Hendriksens antologi *Maanederne i Digt og Billeder*, Foreningen "Fremtiden" 1878, hvor digtet for hver måned har fået et deltitelblad med månedens navn og en vignette af O.A. Hermansen, og Svend Grundtvigs udvalg af *Danske Folkeviser*, Philipsen 1882, med fire deltitelblade tegnet af Lorenz Frølich. I 1890erne blev det imidlertid en ret yndet illustrationsform, muligvis med Hans Tegner som foregangsmand. I Mariagers ovennævnte *Dronningen af Kyrene*, som han

1890 illustrerede med friser, er deltitelbladene, der indleder bogens 5 historier, ikke illustrerede, men da han skulle bidrage til hovedafsnitene i Pontoppidans trilogi *Muld – Det forjættede Land – Dommedag*, Philipsens Forlag 1891-95, fravalgte han friserne og tegnede i stedet en række penne-tegninger, der blev anbragt som vignetter på værkets deltitelblade. Der er ingen påfølgende friser eller andre illustrationer i de tre bøger, hvad der ligeledes gælder Viggo Stuckenberg's *Valravn*, Bojesens Forlag 1896, Karl Gjellerups *Møllen*, Gyldendal samme år, og Herman Bangs *Ludvigsbakke*, Schubothe 1903, hvortil Gerhard Heilmann har tegnet vignetter til henholdsvis 2, 5 og 3 deltitelblade.

De illustrerede deltitelblade blev også kombineret med efterfølgende friser og andre illustrationer. F.eks. i pragtudgaven af Oehlenschlägers *Aladdin*, Philipsens Forlag 1893, hvor hver af dramaets fem akter er udstyret med et farvedekorert deltitelblad og de følgende sider med store friser (og vignetteinitialer) af Hans Nikolaj Hansen. Fremdeles i den af Rasmus Christiansen illustrerede udgave af Ingemanns *Valdemar Seier*, Reitzel 1895, med 3 deltitelblade i historisk stil foruden tegnede friser og løjerlige initialer, i den af Louis Moe illustrerede *Saxo-udgave* fra 1896-98 med 15 deltitelblade og knap så mange friser, i Wessels førnævnte *Udvalgte Skrifter* fra 1898 med 16 deltitelblade plus friser og vignetter af Moe, i P.Fr. Rists *Pagebreve*, Schubothe 1898, med 11 deltitelblade, friser og vignetter af Marianne Høst, i Emmy Drachmanns historiske roman *Grevinde Kosel*, Bojesens

Forlag 1899, med 8 deltitelblade og friser i rokokostil af Knud Larsen, og samme år og på samme forlag Karl Gjellerups *Minna* med 5 deltitelblade og andre illustrationer af Gerhard Heilmann. Endnu engang optræder den frodige Heilmann med en række naturalistiske og symboliske vignetter på 17 deltitelblade plus lige så mange friser i Pontoppidans *Sandinge Menighed*, Schubothe 1903, jvf. fig. 15.

Fra 1904 kan noteres to bøger fra Gyldendal. Pragtudgaven af Drachmanns *Der var engang* - er med deltitelblade til forspillet og hver af de fem akter med rammevignetter af Hans Tegner, mens de derpå følgende sider har friser i form af scenebilleder fra Det kgl. Teater. Og illustreringen af Jakob Knudsens digt *Jomfru Maria* består udelukkende af et tegnet hovedtitelblad og tegnede deltitelblade til digtets 7 sange. Det er et af få kendte bogarbejder fra maleren Kristian Møhls hånd.¹⁵

Skikken holdt endnu nogle år. 1906 udgav Gyldendal Ingeborg Maria Sicks *Prinsessen der spandt* med vignetter på 3 deltitelblade af Louis Moe, 1907 Sophus Bauditz' *Jægerblad* med vignetter på 4 deltitelblade af Knud Larsen foruden andre illustrationer, og – for ikke at forbigå faglitteraturen – 1905-07 W. Dreyers trebindsværk *Jorden* med et deltitelblad for hver verdensdel med vignetter af Valdemar Andersen, jvf. fig. 16. Derimod er hvert enkelt eventyr i Carl Ewalds samling af danske sagn og eventyr, *Eventyrskrinet* I-IV, Gyldendal 1906-07, forsynet med et deltitelblad uden dekoration (men bogen iøvrigt fortræffeligt illustreret af Louis Moe). Fra 1917 er Otto Andrup's *Firmaet Baadh & Winther gennem to hundrede Aar* med 8 deltitelblade tegnet af Rasmus Christiansen. At dette var sket på Ernst Bojesens initiativ, fremgår af bogens efterskrift.

Fig. 15-16. Til venstre deltitelblad med vignet tegnet af Gerhard Heilmann i Henrik Pontoppidan: *Sandinge Menighed*, Schubothe 1903. Til højre deltitelblad med vignet tegnet af Valdemar Andersen i W. Dreyers trebindsværk *Jorden* i *Tekst og Billeder*, Gyldendal 1905-07.

7. Nielsens udvalg af bogillustratorer er foretaget med omhu og karakteristikkene af dem som oftest træfsikre. Hovedprincippet har været hellere at afbilde en 2-3 eksempler på de mest betydelige illustrators kunnen end at give plads for så mange som muligt. Lorenz Frølich, August Jerndorff, Hans Tegner, Joakim og Niels Skovgaard og Valdemar Andersen har fået tildelt hver tre illustrationer (Frølich fire, hvis en binddekoration regnes med), Carl Thomsen, Hans Nikolaj Hansen, Louis Moe og Johannes Larsen har fået hver to, Knud Larsen, Gerhard Heilmann, Alfred Schmidt og brødrene Erik og Frans Henningsen hver en, mens mindre fremtrædende kunstnere som f.eks. Knud Gamborg, Viggo Jastrau, Rasmus Christiansen, Sigurd Olrik og Poul Steffensen har måttet nøjes med at blive omtalt.

Nogle få valg indbyder til diskussion. Ovenfor er nævnt afbildningen af en af Louis Moes *Peder Paars*-illustrationer, som kunsthistorikerne er enige om at finde uinteressante.¹⁶ Også en Knud Larsen-illustration, som senere skal omtales, kan man undre sig over, men nok så vigtigt: Næppe nogen kunstner er ufortjent forbigået, selv om det måske kan være på sin plads at slå et slag for den forbigåede *Hansen Reistrup*, der bestemt ikke var en bogillustrator af første skuffe, men på den anden side heller ikke ringere end Poul Steffensen.

Steffensen huskes vel i dag bedst for illustrationerne til *Gøngehovdingen* og andre af Carit Etlars bøger, som

Fig. 17. Tegning af K. Hansen Reistrup i Charles G. D. Roberts: I Tavshedens Riger, Gyldendal 1924.

udkom på Pios Forlag. Hans store held var dog, at han blev forlæggeren Chr. Erichsens yndlingstegner og dermed bl.a. fik til opgave at illustrere en stribe børnebogsklassikere som *Robinson Kruse*, *Onkel Toms Hytte*, *Oliver Twist*, *Børnene i Nyskoven* og *Frøndelos*. Det samme gjaldt Ingemanns historiske romaner, som også Hansen Reistrup illustrerede (hverken værre eller bedre) i en konkurrerende udgave udgivet af Kunstforlaget Danmark. Derudover synes det meste af Reistrups illustrationsvirksomhed at være gået i glemmebogen, og selv om den må finde sig i at stå i skyggen af hans fremragende keramiske arbejder og bygningsudsmykninger, forekommer

det uretfærdigt at overse den, for i sine bedste bogillustrationer viser han større spændvidde end Poul Steffensen. De er næppe at finde blandt de talrige tegninger, han leverede til bøger udgivet af Kunstforlaget Danmark og Chr. Erichsens Forlag, men ganske gode er de til dels farvelagte tegninger, hvormed han illustrerede S. Tvermose Thyregods kulturhistoriske ungdomsfortællinger *Fra Arilds Tid til vore Dage* I-III, Arnold Jacobs Bogforlag 1908. Sit allerbedste ydede han med en række helsidestegninger til canadieren Charles G.D. Roberts' dyrefortællinger, som Gyldendal udgav i en halv snes bind 1913-25. Med ca. 10 pennetegninger pr. bind blev det til omkring 100 udmærkede dyre- og landskabstegninger. En af dem med en rovfugl, der slår ned på en flyvende and, ses på fig. 17. Den viser tilbage til et motiv, som han tog under behandling på sin keramiske ørnefrise fra 1897.¹⁷

Mangt og meget kan siges om de to fremtrædende bogkunstnere Hans Tegner og Hans Nikolaj Hansen, begge især produktive ca. 1880-1900, Tegner dog noget længere. Nielsen viser dem skyldig respekt og anerkendelse, men noget akavet er det, at han har forsømt at nævne *Hans Tegnere*s betydelige indsats som dekorator af bogbind, hvad der kan forklares (men ikke undskyldes) med, at han ikke rigtig regnede bogbindet med til bogens historie. Følgen er, at en mere afrundet karakteristik af Tegner som bogkunstner skal findes i Merete Bodelsens artikel i *Dansk biografisk Leksikon*. Det er også Merete Bodelsen, som har meddelt den slående oplysning, at Tegner ikke kunne tegne, hvad han ikke

havde set. Dette gav sig bl.a. udslag i de omfattende kulturhistoriske forstudier, han gjorde i Holbergtiden, for at finde den rette staffage til illustreringen af Ernst Bojesens store Holbergudgave (Nielsen s. 268).

Hans andet storværk, illustrationen af den store verdensudgave af H.C. Andersens eventyr (1899-) 1901, krævede ikke studier i samme omfang, men morsomt nok er flere bygninger og eksteriorer også her tegnet efter eksterierende forbilleder. I en gennemgang af Tegnere H.C. Andersen-illustrationer nævner Erik Dal nogle eksempler som Slutterrigade ("noget nær") i *Fyrtojet*, Botanisk Haves drivhus i *Historien om en Moder* og Frederiksberg Slot i *Den grimme Ælling*.¹⁸ De kan suppleres med endnu et par stykker. Således en baggrundstegning af Volden ved den gamle Nørreport i *De vilde Svaner* (se fig. 18) og broen over til Frederiksborg Slot, som i *Vinden fortæller om Valdemar Daae og hans Døtre* ses befærdet af gæster, der ankommer – ikke til Frederiksborg, men til Borreby! Mest fornøjelig er den topografiske forvirring i *Den grimme Ælling*. Først præsenteres andemor med ællinger ved en søbred, som øjensynlig ligger nedenfor den nævnte bro ved Frederiksborg, derpå findes livet i andegården afbildet foran en bygning, som umiskendeligt er klosterbygningen på Herlufsholm med den lille sø, der lyder navnet Stark, og til sidst møder ællingen så som svane sine artsfæller i en kanal, der har Frederiksborg Slot som baggrund. Man har svært ved at tro, at Tegner ikke har haft et blink i øjet, når han foretog sådanne sammenstillinger – om der har været

Fig. 18. "De vilde Svaner" foran Volden ved Nørreport. Tegning af Hans Tegner til H.C. Andersens Eventyr i den såkaldte verdensudgave, Ernst Bojesens Forlag (1899-)1901.

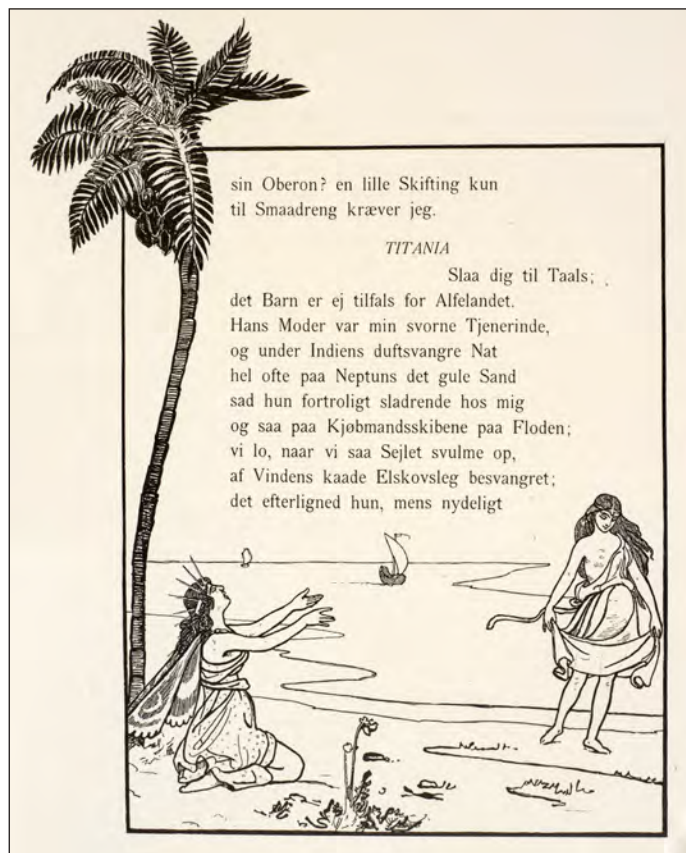
konkrete bagtanker hermed skal ikke kunne siges.

Om Hans Nikolaj Hansen siger Nielsen træffende (s. 262), at han "med suveræn Frimodighed [har] behandlet Motiver fra vidt forskellige Tider og Lande og eksperimenteret med alle mulige Stilarter... i en undertiden ret kaotisk Blanding". Dvs. at to eller for dens sags skyld fire eller fem illustrationsprøver umuligt kan dække hans mange facetter. En festlig tegning af en situation i Shakespeares *En Skjærsommernatsdrøm*, 1896, som afbildes s. 266, illustrerer Hansens talent for komik, men ikke, at illustrationerne i dette værk (som nævnt af Nielsen) "er paavirket af samtidig engelsk Bogkunst" eller ligefrem (som fremført af Merete Bodelsen) til dels "stærkt dekadente i Stilen og tydelig un-

der Indflydelse af [Aubrey] Beardsley".¹⁹ Endnu et muligt forbillede kunne være Walter Crane, som man genkalder sig ved synet nogle blomstersmykkede alfer, og måske desuden R. Anning Bell, der året før havde illustreret samme værk. I al fald er den karakteristiske engelske kombination af enkle streger med dekorative fladevirkninger ikke til at tage fejl af på en tegning, som den der vises her som fig. 19, og udgør et tidligt eksempel på jugendstilen i dansk sammenhæng.

En Skjærsommernatsdrøm var ligesom de af Hansen gennemillustrerede *Sanct Hansaften-Spil* (1885) og *Aladdin* (1893) forlagsmæssige prestigeværker, hvor man bag frodigheden undertiden fornemmer en lidt ansprædt gøren sig umage. Dette er ikke tilfældet med hans tegninger til, hvad Nielsen (s. 264)

Fig. 19. Tegning af
Hans Nikolaj Hansen
i *Shakespeare: En
Skjærsommernatsdrøm*,
Schubotke 1896.

fordomsfuldt benævner “en rædsom Godtkøbsudgave af Alex. Dumas’ berygtede Roman *Greven af Monte Christo* med en Række skitse-mæssigt udførte Tegninger, der i deres improviserede Form ikke er uden en vis Virkning”. Lægges aversionen mod godtkøbsudgaver og knaldromaner væk, er det svært at være uenig med H.P. Rohde i, at der er tale om andet og mere end en vis virkning, nemlig simpelthen om Hansens mest vellykkede illustrationsarbejde.²⁰ Man skal være noget af en stivstikker for ikke at føle sig herligt oplivet ved at bladde det omfangsrige værk igennem med dets ca.

140 illustrationer, fordelt nogenlunde ligeligt på tre oktavbind. Afslappet og con amore har Hansen moret sig med at tegne de mange brogede motiver med blyant eller pen, rigt varieret og godt afstemt efter bogens virvar af personer, begivenheder og stemninger. Netop moret sig, for det er da et morsomt påfund, at han har brugt sin far som model til bogens hr. Noirtier, der er udstyret med det samme kantede hovede, som kendes fra Hansens raderinger af faren (se f.eks. 1907-udgaven I, s. 71 og II, s. 217 og 315).²¹ Og ligeså, at man et sted ser afbildet en kok, der ligner Hansens

Fig. 20. Pennetegning af Hans Nikolaj Hansen i A. Dumas: Greven af Monte Christo, Laurits Eibys Forlag 1907.

kunstnerkollega J.F. Willumsen så grangiveligt, at det ikke kan være tilfældet, der har rådet (III, s. 30). At der også i nogle tegninger alluderes til dommer- og advokatfigurer, som de kendes fra Daumiers tegninger (f.eks. II, s. 226 og III, s. 266), er en nærliggende følge af handlingen, som jo foregår i Frankrig. Fortrolighed med Daumier kan uden videre tages som givet, da Hansen studerede fransk tegnekunst under et ophold i Paris 1890-91.

Værket udkom på Lauritz Eibys lille forlag 1894 og blev optrykt af samme 1907, men denne gang uden at Eiby var i stand til at betale bogtrykkerregningen, hvad der førte til, at trykkeriet, O.C. Olsen & Co., overtog rettighederne.²² Det er denne udgave, som i dag ses hyppigst i cirkulation og vist også som regel i nogenlunde velbevaret stand trods det ringe trykpapir. I ingen af udgaverne oplyses, hvem illustratoren er, så Hansen har muligvis frabedt af blive officielt forbundet med en roman, der – som Nielsen bevidner – var alt an-

Fig. 21. Blyantstegning af Hans Nikolaj Hansen i samme bog som fig. 20.

det end velanskrevet i det gode selskab.²³

Som eksempler afbildes på fig. 20-21 et par tegninger udført i forskellige teknikker (I, s. 143 og II, s. 102). Andre findes gengivet i Jan Zibrandtsens bog om ham, se note 20.

Med Hans Tegner og Hans Nikolaj Hansen står *Knud Larsen* ikke mål, og man kan ikke andet end undre sig over, at Nielsen viser ham uforbeholden reverens. De nævnte illustrationer til Blichers *Trækfuglene* er rent ud sagt så banale, at de kun fortjener glemsel, og det afbildede eksempel på Larsens kunsten, en side fra 1889-udgaven af Chr. Richardts *Vort Land* (s. 276), er et sælsomt valg, for denne bogs sødsuppeillustrationer er det svært at mene noget

Fig. 22. Tegnning af Knud Larsen på sidste side i Chr. Richardt, *Vort Land*, Ernst Bojesens Forlag 1889.

godt om. Værkets ødsle (delvist litograferede) udstyr eller dets store popularitet kan have givet anledning til valget, men Nielsen tager normalt ikke hensyn til sligt (og nævner ikke litografarbejdet udført i Joh. Jacobsens Etablissement). Dog endnu vanskeligere at forstå: Han undlader at oplyse, at bogen (efter et nyt oplag 1891) atter udkom 1895 i et oplag på 4.000 (“Niende til trettende Tusind”), hvori Larsen radikalt har omtegnet sine illustrationer, som nu alle blev gengivet ad fotomekanisk vej. Førsteudgaven var Larsens debut som illustratør, tegnet da han blot var 24 år, og kritiske røster har formentlig stemt både ham og forlæggeren Ernst Bojesen for en fornyelse.²⁴ Det blev til en ny bog, som har fået et friskere og samtidig mere moderne præg. Tekstrammerne er sløjfet, og i stedet prydes siderne af store og opfindsomt

Fig. 23. Ny tegning af Knud Larsen til *Vort Land* i udgaven 1895.

varierede blomster- og plantefriser, som – i fald til dels – virker inspireret af den nye jugendstil. På fig. 22-23 sammenstilles bogens sidste side i de to forskellige udførelser.

Skal Knud Larsens bogarbejde absolut tilgodeses med en afbildning, forekommer det nærliggende at vælge hans omslag til Aarestrups *Illustrerede Digte*, hvor jugendstilen ses i spektakulært gennembrud – publiceret samme år iøvrigt som Hans Nikolaj Hansens Shakespeareillustrationer. Det lille digtudvalg på kun 26 sider er en af boghandlens særprægede udgivelser. Det udgjorde oprindelig første subscriptionshefte af et illustreret pragtværk påbegyndt 1893 af forlæggeren J.C. Stochholm med titlen “Dansk Digtetekunst i det 19de Aarhundrede”. Forlæggerne så sædvanligvis gennem fingrene med, at

Fig. 24. Gult omslag med illustration af Knud Larsen til Aarestrups Illustrerede Digte, Gyldendal 1896.

1896: Stockholm skulle betale en erstatning på 300 kr. samt aflevere de usolgte eksemplarer af det udkomne hefte.²⁵

Reitzel var i mellemtiden blevet overtaget af Gyldendal, hvor man ikke ønskede at fortsætte antologien. Man kunne have valgt at destruere restoplaget, men da dette var beslægtet kort efter udgivelsen, omfattede det sikkert en god del af de ialt 4.000 eksemplarer, som heftet var trykt i. Gyldendal besluttede derfor at gøre beslægtelsen til en forretning, lod titel-

der i antologier udgivet af andre forlag blev optaget mindre stykker fra bøger udkommet på deres forlag, men i dette tilfælde var antologien så fyldigt anlagt, at det Reitzelske forlag, der rådede over det meste af 1800-tallets danske litteratur (bortset fra Oehlenschläger), nedlagde forbud mod udgivelsen. Det kom der en langvarig retssag ud af, som først blev endeligt afgjort ved højesteretsdom

blad og omslag omtrykke og udgav så 1896 det af Hans Nikolaj Hansen og Knud Larsen illustrerede udvalg som en selvstændig publikation (32 s. i stort oktavformat). Omslaget er komponeret af Knud Larsen med benyttelse af udprægede jugendmotiver: en ramme af stiliserede åkander og tulipaner omgiver tegningen af en elegant svane, som letter fra en sø (fig. 24).

8.

Jugendstilen eller *art nouveau* har som allerede nævnt et par gange sat sig spor i danske bøger fra midten af 1890'erne. Den havde sit udpring i den engelske tegnekunst, der i 1800-tallets sidste årtier udøvedes af de såkaldte prærafaeliter og med William Morris og hans Kelmscott Press som centrum bidrog til en fornyelse af boghåndværket. I tidsskriftet *The Studio*, grundlagt 1893, publiceredes eksempler på den nye stilretning, ikke mindst på Aubrey Beardsleys opsigtsvækkende "dekadente" stil, og maleren Agnes Slott Møller fortæller om dets udbredelse i Danmark, at det kunne ses i tre hele københavnske biblioteker, i Kunstakademiets, Kunstindustrimuseets og Kunstforeningens. Det tilsvarende tyske kunst- og vittighedsblad "Jugend", som gav stilen dens tyske navn, var næppe mindre kendt. Det blev udgivet i München fra 1896 og spillede f.eks. lige fra starten en vigtig rolle for den unge tegner Axel Nygaard. "I fire aar – fra 1896 til 1900", fortæller H.P. Rohde, "er 'Jugend' det tilbagevendende tema i hans breve. Fra 'Jugend' fik han det definitive stød fremad, der een gang for alle bekræftede hans tro paa sig selv som kunstner". Et bog- og kunstinteresseret publikum har sikkert også fundet lejlighed til at orientere sig i Walter Cranes *Of the decorative illustration of books old and new*, udgivet 1896 med et væld af spændende illustrationsgengivelser fra de sidste 10-15 års bogudgivelser, og få år senere blev der i et dansk tidsskrift publiceret en stor illustreret artikel, der informerede om moderne engelsk bogkunst inclusive Beardsley.²⁶

Man kan altså roligt gå ud

fra, at de nye stilstrømninger hurtigt blev kendt i Danmark, omend Nielsen begrænser sig til at fastslå påvirkning af engelsk bogkunst på *Hans Nikolaj Hansen* (jvf. ovenfor), indflydelse fra tidlig jugendstil på Kr. Kongstad (s. 235f) samt efterligning af specielt Beardsleys stil hos *Gudmund Hentze* (s. 298). Det er næppe at gå for vidt at påstå, at de fleste illustratører, der virkede i årene før og efter århundredskiftet, kortvarigt har forsøgt sig med stilen. Længerevarende betydning fik den kun for Hentze – fra hans omslag til Johs. V. Jensens *Madame D'Ora*, 1904, til illustreringen af den store udgave af *1001 Nat*, som J. Østrup udgav på Baltisk Forlag 1927-28.²⁷ Stilen satte sig også spor i bindedekorationen og den typografiske ornamentik, hvoraf der endnu 1913 opereredes med jugendreminiscenser.²⁸

Knud Larsen, Alfred Larsen og *Kristian Möhl* er tidligere omtalt. De lange svungne linier, som stilen er kendt for, finder man i nogle af Louis Moes billedbøger, f.eks. i *Blomsternes Bog* og *Havets Bog* fra 1904-05, og de samtidige bind til Gyldendals udgave af *Jonas Lies samlede værker har Moe* dekoreret med en elegant jugendsvane, der symbolsk holder en ring i næbbet.²⁹ Mere mådeholdent, men uden at spare på krusedullerne, har han tegnet et moderigtigt titelblad til det ærværdige *Kirke-Leksikon for Norden*, hvis første bind blev udgivet 1900 af Jydsk Forlags-Forretning i Århus, se fig. 25. Fra *Gerhard Heilmanns* hånd foreligger det prægtige billedværk om *Øresund*, Gyldendal 1904, der måske nok, som

Fig. 25. Titelsejde tegnet af Louis Moe til Kirkeleksikon for Norden, Aarhus 1900.

Nielsen mener (s. 272), står i gæld til Bindsbøll (s. 272), men de fantasifuldt tegnede rammer med alt godt fra havet, som omgiver siderne, har undertiden større lighed med Knud Larsens udsmykning af *Vort Land* i 1895-udgaven. Ikke rigtig vellykket er Heilmanns indledende, lidt sentimentale helsidesbillede ned en harpespillende havfrue, men det er til gengæld tegnet i jugendstil for fuld udblæsning, se fig. 26.

For *Sigurd Olriks* vedkommende gør en vis indflydelse sig gældende på hans tegninger til Kiplings *Den nye Junglebog*, udgivet i 1.-3. oplag af V. Pios Boghandel 1903-07, og de elegante linier og andre jugendstilmanerer, som præger Valdemar Andersens tidlige plakatteg-

Fig. 26. Indledningsbillede til Øresund i Billeder fra Fortid og Nutid af Gerhard Heilmann og med Digte af Aarestrup [m.fl.], Gyldendal 1904.

ninger, slår også af og til igennem i de samtidige omslag til Blichers og Carit Etlars fortællinger. Mest markant er påvirkningen i nogle teatertegninger fra 1907-08, hvor Andersen har lagt sig tæt op ad Aubrey Beardsleys stil.³⁰

Flere kunne utvivlsomt nævnes – selv *Hans Tegner* forholdt sig ikke upåvirket³¹ – men i stedet skal fremdrages en lidet kendt, men vaskeægte ungdomsbog transformeret fra tysk til dansk. Bogen er en samtidsroman forfattet af Ernst von Wolzogen og sigter med titlen *Det tredje Køn* til den emanciperede kvinde. Den udkom i oversættelse af Johannes Magnussen på “Hver 8. Dags”s Forlag” 1899 og er illustreret af Walter Gaspari, en tysk maler og tegner, der debuterede midt i 1890'erne, blev medarbejder ved blade som *Jugend* og *Simplizissimus* og virkede

som plakattegner, grafiker og bogillustrator. "Beinflusst von A. Beardsley", hedder det i et tysk leksikon, "gehört er mit seinen elegant-geistvollen satirischen Jugendstil-Zeichnungen (bes. Feder) zu Biedermeierichtung im Umkreis von Th.Th. Heine og H. Vogeler".³²

Bogen er på 184 sider og samtlige kapitler indledes med tegnede initialer og afsluttes med vignetter, hvortil kommer et halvhundrede tegninger som dels illustrerer, dels dekorativt akkompagnerer teksten, ofte på spøgefulde eller satirisk vis i overensstemmelse

Fig. 27-28.
Randvignetter af
Walter Caspari i Ernst
von Wolzogens roman
Det tredje Køn,
"Hver 8. Dags" Forlag
1899.

med bogens tone og det tegnede dedikationsblad, hvor Wolzogen og Caspari i fælleskab tilegner bogen til "den nydelige lille Fru Robiececk". Hun eksisterer ikke i virkelighedens verden, men er identisk med bogens hovedperson. En del af spøgefuldheden kommer til udtryk i tegninger af høner og haner, åbenbart symboler på kvinder og mænd i livets hønsegård, men symbolikken kan undertiden være mindre tekstbundet som på randtegningerne, der vises som fig. 27-28. Af og til synes forklaringen på et motiv blot at være den såre enkle,

Fig. 29. Endnu en tegning af Caspari foranlediget af romanens omtale af en buket orkideer.

at det er et af jugendstilens yndede dekorationsmotiver som f.eks. påfugle med pragtfulde haler (s. 57, 95 og 171) eller stiliserede blomster, der smyger sig om teksten (s. 80 og 132, jvf. fig. 29). Det er alt i alt en let anretning, men serveret med charme tilsat det krydderi, at tegningerne er udført i mange forskellige størrelser og anbragt i teksten i varierende positioner. Layoutet følger

utvivlsomt det tyske forlæg, som var udkommet samme år. Oversætteren havde været hurtigt på færde og oversatte tilmed samme år også Max Pembertons *Spionen fra Kronstadt* fra engelsk, ligeledes udgivet af "Hver 8. Dag's Forlag og ligeledes (men ret kedeligt) illustreret.³³

9.

Har man berørt emnet Beardsley og Danmark, kommer man ikke uden om at nævne *Kay Nielsen*, der senere sluttede sig til Beardsley-traditionen og videreudviklede dens stil. Hans arbejde som bogillustrator kom hovedsagelig udenlandske bogværker til gode, herunder en engelsk H.C. Andersen-udgave 1924, og i de forhåndenværende referenceværker nævnes intet om eventuelle bidrag til danske bøger. Af sådanne foreligger dog mindst ét, omslaget til skuespillervennen Johannes Poulsens rejsebog *Gennem de fagre Riger*, 1916, som forlaget Pio og Braner sørgede for udkom i godt udstyr i et kvadratisk bogformat.³⁴ Da det meste af bogen handler om Poulsens rejse til Østen, er der god mening i, at Nielsen har givet sit raffinerede omslagsmaleri et orientalsk præg. Det meget fornemme omslag fortjener at blive mere kendt, end tilfældet er, og vises som fig. 30.

Noter

- 1 Efter omtalen s. 11 af et par anonymt illustrerede udgaver af Robinson Cruso, som Gyldendal udgav i Campes version 1935 og 1943, skal der stå: 10. udgave 1949 fik illustrationer af Axel Mathiesen. Fra 1958 udgav Gyldendal Defoe i en version bearbejdet af Ole Jacobsen med lidet spændende tegninger af E. Passanisi ... En serie anonyme illustrationer af tysk herkomst indgik i Gräbners version, som E.
- 2 Lauritz Nielsen: *Den danske Bog*, 1941, s. 172ff (nedgang i smag, jvf. s. 225)) og s. 181-85 (omtale af smagløse bøger; citatet fra s. 185); jvf. et udfald mod dekorationspynten i Niensens *Gyldendal gennem 175 Aar*, 1945, s. 102. Mere rummelige synspunkter er anlagt af Valdemar Pedersen i *Dansk*

Fig. 30. Omslag i farver tegnet af Kay Nielsen til Johannes Poulsen: *Gennem de fagre Riger* -, *Pio og Branner* 1916. Bundfarven er blå.

bogtypografi 1845-1958, 1959, og af Erik Dal i en afhandling om Hendriksens artikel i *Bogvennen* 1988, hvor artiklen desuden er genoptrykt.

- 3 Se f.eks. forsatterne i udgaverne på Philipsens Forlag af Oehlschlägers *Aarets Evangelium, Aladdin, Nordens Guder og Helge*, 1884-86, samt *Nyere dansk Lyrik*, Forlagt af J.C. Stochholm 1883. Tegner har bl.a. tegnet forsatter til Det Schubotheske Forlags serie af "Vignetudgaver", 1897ff, og Heilmann til bindene i Ernst Bojesens "Nordisk Bibliotek", 1898ff, til Karl Gjellerups *Minna*, 1899, og til ugebladet *Spejlet*, som udkom sommeren 1902 i anledning af den store presseudstilling, se annonce fra Clements Eft. i *Dansk Bogbindertidende* III, aug. 1902, s. 90. Sammesteds omtales sept. 1902 (s. 100f) salg af forsatspapir af Th. Bindesbøll trykt i tre farver, og i årg. IV, jan. 1903, har firmaet D. Voigt & Co. ladet en annonce ledsage af en farvetavle med 9 tegninger til forsatter. Den findes afbildet i *På Papir, Pergament og Palmblade*, Det Kongelige Bibliotek 1993 (fot. optr. 2004), s. 342.
- 4 Se artiklen om "Titelbillede – Billedtitelblad – Omslagsbillede" i *Magasin* 18. årg. nr. 1, marts 2005, s. 31-46, hvor der til omtalen af Hans Nikolaj Hansen s. 32 og 40 kan føjes, at han også har tegnet titelbillede til Tobias Smollets *Peregrine Pickles Handelser*, 1884, og til omtalen af Knud Gamborg s. 35 og 45, at han har tegnet titelbillede til Pontoppidans *Ung Elskov*, 1885. Et titelbillede af Hans Tegner med motiv fra Regensgården findes i 5. udgave af Hostrops *Komedier*, 1889.
- 5 *Dansk Boghaandværk gennem Tiderne*, red. af Palle Birkelund, 1849, s. 137 nr. 235; jvf. s. 141 afbildning af side fra Holsts *Ude og Hjemme*.
- 6 Under overskriften "Mæcenat-Eksemplarer" hedder det bagest i P.Fr. Rists *Pagebreve*, Schubothe 1897, at et par bøger i serien det Schubotheske Miniatur-Bibliotek forelå trykt på japansk papir i 20 nummererede eksemplarer. (Derudover kunne *Pagebreve* selv fås i "et i Farver pisset Silkebind", og til Wessels *Udvalgte Skrifter*, 1898, forelå der komponeret en indbinding af Hans Tegner "i Elfenbensimitation med Digterens Portræt i Relieftryk"!). Forbilledet var muligvis Reitzels udgave af Sophus Bauditz' *Historier fra Skovridergaarden* med illustrationer af Rasmus Christiansen og L. Kabell, 1894. Heraf var der ifølge kolofonen trykt 30 nummererede eksemplarer på japansk papir.
- 7 Ernest Navilles *Om Pligten*, 1875 (med røde rammer i teksten).
- 8 Således kan fra *Nielsen & Lydiche* nævnes endnu nogle bøger med støbte friser som J.C. Lavater: *Hjertesprog*, Andr. Schous Forlag 1882, *Fra Carmen Sylva's Kongerige*, Gads Forlag 1883 (hvis sorte stregrammer er med fine hjørneornamenter), og Robert Watt: *Paa Reiser og Eventyr*, 1885. – Fra Thielles Bogtrykkeri findes de i Drachmanns *Prinsessen og det Halve Kongerige*, Vilhelm Topsøes *Fra Studiebogen* og Thor Langes *Fra Rusland*, Gyldendal henholdsvis 1878, 1879 og 1882. – Fra Græbes Bogtrykkeri i Karl Emil Franzos: *Ung Kjærlighed*, Rudolf Schmidt: *Skæbner og Skikkelser* og John Paulsen: *Fru Cecilia*, Schubothe henholdsvis 1879, 1884 og 1888. – Fra Rasmussen & Olsen i Martin Kok: *Spirende Bund*, Vald. Petersens Forlag 1882. – Fra Sally B. Salomons Bogtrykkeri i Em. Henningsen: *Korsets Stridsmand* og Peter Nansen: *Ung Mennesker*, begge Riemenschneiders Forlag 1883. – Fra Fr. Bagges Bogtrykkeri i Kielands *Novelletter* og Bjørnsøns *Det flager*, begge Gyldendal 1884, samt i I (dvs. Cornelia Levetzow): *Ved Daggry*, Reitzel 1888. – Fra Cohens Bogtrykkeri i Carl Møllers *Indenbyes og Udenbyes*, Emil Bergmanns Forlag 1885, og i bøger på Andr. Schous Forlag som Pontoppidans *Sandinge Menighed*, 1883 (afb. i Nielsen s. 228), Zacharias Nielsens *Maagen*, 1889, samt Poul Fastings (dvs. Johs. Marers) *Verdens syv Underværker*, ligeledes 1889. – Luftige friser findes i en række bøger af Drachmann, som Gyldendal lod trykke hos J. Jørgensen & Co., således *Vildt og tæmmet*, 1881, *Rejsebilleder*,

- 1882, *Skyggebilleder*, 1883, *Smaa Fortællinger*, 1884, og *Paa Sømands Tro og Love*, 1886.
- 9 Et par af Kittendorffs billedinitialer er vist i *Magasin*, 19. årg. nr. 4, dec. 2006, s. 11 og 12. "Udartede" initialer forekommer f.eks. i Ed. Erslev: *Den danske Stat*, 1855-57, s. 41, 95, 108, 361 og 479.
 - 10 En billedside fra *Soldaterliv* er afbildet i *Bogvennen*, 1988, s. 24 (formindsket) og som fig. 12 i genoptrykket af *Vore Bøgers Udstyrelse*, 1943 (originalens størrelse).
 - 11 Fra L. Budde: *Julefortællinger* (i Ernst Bojesens serie "Nordisk Bibliotek"), Anden Samling 1902, s. 113. Afvigende fra andre bøger i serien rummer denne et konglomerat af illustrationer af forskellige kunstnere: Paul Fischer, Gerhard Heilmann, Erik Henningsen, Gudmund Hentze, V. Jastrau, Louis Moe, Th. Niss, Carl Thomsen og Hans Tegner. – Et lignende eksempel fra Moes hånd findes i Otto M. Møllers *Guld og Ære*, Ernst Bojesens Forlag ("Frem") 1900, s. 163.
 - 12 Se f.eks. årgang II, 1902-03, s. 1, 18 og 49 (skuespillerfrise), s. 33 (Bjørnson), s. 54 (Shakespeare), s. 65 (Holberg) og s. 100 (Wagner).
 - 13 Friserne i *Den danske Stat: Danmarks Natur*, red. af Jul. Schiøtt, 18(98-)99, findes sp. 1f ("Gefion" af Lorenz Frølich), sp. 81f (usign.), sp. 153f (Knud Larsen), sp. 205f (Alfred Larsen), sp. 273f (Knud Larsen), sp. 353f (usign.), sp. 477f (Alfred Larsen), sp. 547f (Alfred Larsen), og sp. 573f (Alfred Larsen).
 - 14 Th. Iversen er ikke medtaget i Weillbachs *Kunsterleksikon*. Han er mest kendt for de mange bogomslag, han tegnede til bøger på John Martins forlag 1908ff.
 - 15 Et andet bogarbejde er Møhls omslags- og bindtegnning i tæt jugendstil til Gustaf af Geijerstam: *Bogen om Lille-Bror* i serien "Gyldendals Bibliotek", 1908.
 - 16 Nielsen har simpelthen valgt at gengive den samme illustration, som er afbildet i tidsskriftet *Kunst* VI, 1904 (upag.). Skulle det være, ville Karl Madsen have valgt en vignet med Fama og Avind (*Illustrationerne til Holbergs Peder Paars*, 1919 s. 56 med afb. s. 52) mens Fr. Nørbæk foretrak bogens titelkobbler i nybarok stil (*Bogvennen* 1974-76, s. 16 med afb. s. 61).
 - 17 De af Roberts' bøger, som Reistrup illustrerede, er uden trykt angivelse af hans navn, men tegningerne har hans signatur: KHR. Henrik Hertig har i *Convivium*, 1977, s. 36f og Peder Rasmussen i bogen om *Reistrup*, 2006, s. 247f summarisk nævnt leverancer af pennetegninger til diverse julebøger og *Folkets Almanak*; lige så lidt som Weillbachs *Kunsterleksikon* viser de to forfattere kendskab til Roberts-illustrationerne. Oplysninger om hans illustrationsvirksomhed for Kunstforlaget Danmark 1911-14 er meddelt i *Fund og Forskning* bd. 45, 2006, s. 166 og 168f, og titlerne på syv bøger, som han 1907-14 illustrerede for Chr. Erichsen i serien *Børnenes Bogsamling* er nævnt i Chr. Winther: *Chr. Erichsen 1867-22.2. 1967*, 1967, s. 28. For kuriositetens skyld skal tilføjes, at Chr. Erichsens Forlag 1906 havde fået Reistrup til at konkurrere med Poul Steffensen, da det lod ham tegne 23 illustrationer til en skuespilversion af *Gøngehovdingen*. De indgik i bd. 24 af *Børnenes Bogsamling*, hvor Poul Steffensen efterfølgende har illustreret en dramatisering af *Salomon Baadsmænd*. Reistrups sidste børnebogsillustrationer blev udført 1925 til Erichsens udgave af *Den sidste Mohikaner*.
 - 18 Erik Dal: *Danske H.C. Andersen-illustrationer 1835-1975*, 1975, s. 70.
 - 19 Bodelsen i 2. udgave af *Dansk biografisk Leksikon*.
 - 20 H.P. Rohde: *Dansk Bogillustration 1800-1890*, 1949, s. 73f.
 - 21 Raderinger af faren er afbildet i Jørgen Styhr: *Dansk Grafik 1800-1910*, 1949 (fot. optr. 1970), s. 205, og i Jan Zibrandtsen: *Hans Nikolaj Hansen*, 1953, s. 105.
 - 22 Notits i *Nordisk Boghandlertidende* 9. jan. 1910.
 - 23 Fordømmelsen af Dumas var autoriseret af litteraturhistorikerne. Se f.eks. Johannes Scherrs *Almindelig Litteraturhistorie*, oversat af Fr. W. Horn, 1876, s. 269, hvor det

- hedder, at Dumas var "saa yndet, at den kritikløse Mængde kastede sig over hans skidneste eller forryktteste, ja saa at sige umulige Fabrikater som f.Ex. en "Comte de Monte-Christo"".
- 24 Se kritisk bemærkning af F. Hendriksen i en artikel om illustration og bogtryk i *Tidskrift for Kunstindustri* VII, 1891, s. 20-22.
- 25 Sagen udførligt refereret i *Nordisk Boghandlertidende* 24. nov. 1893, 12. okt. 1894 og 30. april 1896.
- 26 Agnes Slott Møller: *Folkevisebilleder*, 1923, s. 49; H.P. Rohde: *Axel Nygaard*, 1954, s. 39f, jvf. s. 168 note til s. 159; artikel af Ch.A. Been: Moderne engelsk Bogdekoration, *Tidsskrift for Kunstindustri* 2. Række V, 1899, s. 102-18 og 151-77.
- 27 At Hentze også bevægede sig i mange andre stilarter fremgår af afbildninger i *Bogvennen*, 1955, s. 80, 86 og 90, *Magasin* 6. årg. nr. 1, august 1991, s. 32, og *Fund og Forskning* bd. 45, 2006, s. 117, 153, 156.
- 28 Eksempler på forlagsbind med jugenddekoration er afbildet i *Fund og Forskning* bd. 43, 2004, s. 252-65. Typografiske vignetter m.m. i jugendstil forekommer i prøvebogen *Typer og Tryk* no. 3: *Textskrifter for Bøger*, Martius Truelsens Bogtrykkeri 1903; nogle senere eksempler er afbildet i Emil Selmar: *Typografi*, 2. udg. 1913, s. 384 og 387.
- 29 En side fra *Blomsternes Bog* er gengivet i farver i Vibeke Stybe: *Fra billedark til billedbog*, 1983, s. 143. Lie-bindet er afbildet i *På Papir, Pergament og Palmblade*, 1993 (foto. optr. 2004), s. 341.
- 30 Valdemar Andersens *Teater-Billeder fra Sæsonen 1907-1908* blev udgivet samlet 1908. Herfra er tegninger i Beardsleys stil afbildet i C.E. Jensen: *Karikatur-Album* II, 1912, s. 494, og Poul Carit Andersen: *Valdemar Andersen*, 1975, s. 26. Et af hans tolv Blicheromslag fra ca. 1905 er afbildet i *Magasin* 21. årg. nr. 2, juni 2008, s. 9. De nævnte fortællinger af Carit Etlar blev udgivet af Gyldendal 1905-06 uden bindnummerering og er til dels illustrerede i farver.
- 31 Se omslagstegning til Franz v. Jessen: *Mennesker jeg mødte*, 1908, afbildet i *Bogvennen*, 1955, s. 84.
- 32 *Saur allgemeines Künstlerlexikon* bd. 17, 1997.
- 33 Ikke i selve bøgerne, men på forsiden af de ens komponerede forlagsbind betegnes de som *Hver 8. Dags Serier*. De solgtes i almindelig boghandel, men kan oprindeligt have været tilbudsbøger til ugebladets abonnenter. Begge er som ugebladet trykt af Egmont H. Petersens trykkeri.
- 34 En del af oplaget solgtes indbundet i et smidigt papbind betrukket med silke, og i 200 nummererede eksemplarer trykt på håndgjort papir havde forfatteren skrevet sin autograf.